

Најзначајните вредности од областа
на културното и природното наследство
на Република Македонија

МАНАСТИРОТ ТРЕСКАВЕЦ

Александар Василески

Оваа публикација е издадена
со финансиска помош на
Владата на Република Македонија

Најзначајните вредности од областа
на културното и природното наследство
на Република Македонија

МАНАСТИРОТ ТРЕСКАВЕЦ

Александар Василески

Скопје 2017

ВОВЕД

МАКЕДОНСКОТО КУЛТУРНО И ПРИРОДНО НАСЛЕДСТВО

Низ текот на историјата до современи дни македонското културно и природно наследство, никогаш не биле повеќе во сферата на интерес на домашната и меѓународната јавност од моментот кој денес го живееме.

Неговото изнесување пред пошироката јавност во вид на публикации кои го промовираат, претставува една од задачите на Управата на културното наследство, која на тој начин ја презентира богатата ризница на нашето историско минато и зачуваните природни предели.

Од палеолитот и неолитот, преку бронзенто и железното време, антиката и средниот век, сите значајни цивилизациски дострели од ова тло се цел на проучување и презентирање, за да станат достапни на читателите од земјата и светот.

И едицијата која е пред вас претставува продолжување на намерата за пристапност на културното и природното наследство кон секој поединец, кој на тој начин ги запознава значајните археолошки споменици, сакралното наследство, старите урбани целини и специфичните природни области.

Република Македонија со презентацијата на своето наследство, дава придонес кон светското културно и природно наследство, зошто овие публикации имаат за цел да ги сочуваат за идните генерации значајните моменти од нашата историја.

Д-р Елеонора Петрова Митевска

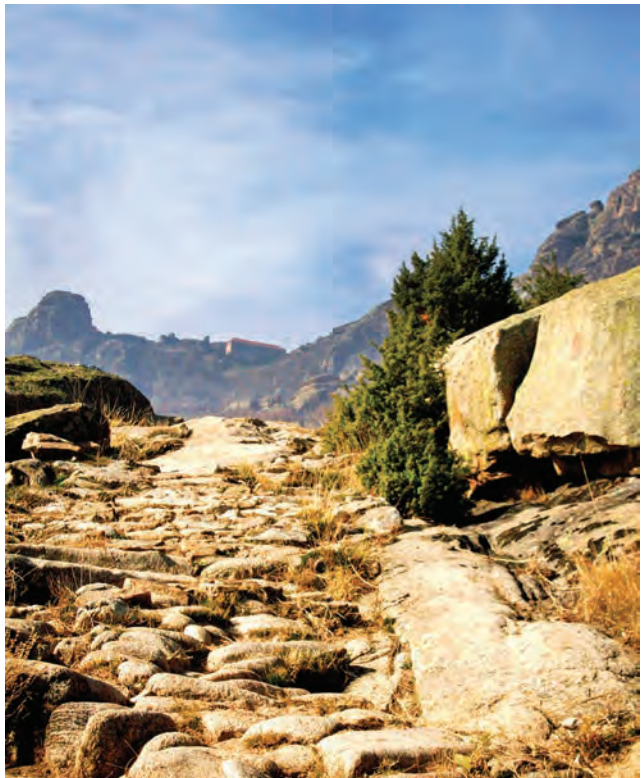
МАНАСТИРОТ ТРЕСКАВЕЦ СО ЦРКВАТА УСПЕНИЕ НА ПРЕСВЕТА БОГОРОДИЦА

Манастирот Трескавец е вгнезден во грамадните карпи под Златоврв, стопен во таинствениот пејзаж кој неодоливо потсетува на кулисите од византиските икони и фрески. Иако се наоѓа на само десетина километри северно од Прилеп, се чини како да е со векови оддалечен од сегашноста, потонат во длабочината на митските времиња. Тука секоја карпа од околината, секој камен и секоја тула од манастирската црква е аргумент во волшебните приказни кои со векови се прераскажуваат. Овие преданија, некои убави а некои страшни, каков што е и пределот кој го обиколува Трескавец, раскажуваат за цареви и кралеви, за венчавки и колежи, за чуда и чудовишта, за стотиците монаси и за златното јаболко по кое Златоврв го добил името. Во легендите останал да живее споменот за времињата кога Трескавец бил моќен монашки центар од рангот на Синај и Света Гора, а во него доаѓале и го дарувале византиските василевси, бугарските цареви и српските кралеви. За веродостојноста на приказните, за славата на манастирот, сведочат бројните доградби на католиконот, големата маѓерница и трпезаријата кои го прехранувале многубројното монашко братство, владетелските повелби со кои манастирот бил даруван, како и стотиците книги кои биле испишани во манастирскиот скрипториум. Денес, богатата манастирска библиотека е разнесена по збирките на светските и балканските библиотеки и музеи, маѓерницата и трпезаријата се празни, во манастирот од пред десетина години живее само еден монах, кој е мала искра за возобновувањето на славното трескавечко братство.

Манастирот Трескавец и Златоврв, поглед од југ

По примерот на синајскиот и светогорските манастири и поради суровата убавина на пределот, сакралноста на просторот ги преминала манастирските сидини и се пренела на целата планина, со што таа станала место за духовно издигнување и искушување за монашкото братство, надалеку познато по примерниот духовен живот, како и за пустиниците кои ја населиле околната дивина. Уште од самите почетоци манастирот прераснал во славен поклонички центар. Самото патување низ светата планина претставува сакрален чин за верниците кои се упатиле кон манастирот. Древниот пат води преку гранитните карпи кои се вдлабиле под чекорите на безбројните поклонници. Иконите од крајпатните карпи и чешмите до кои минува врвицата, имаат цел духовно

Патот до Трескавец

Западниот влез во манастирот

и физички да го поткрепат патникот до крајната дестинација. Напорниот пат на патникот му дава катарзично чувство при пристигнувањето на крајната дестинација, додека непристапноста му го обезбедила спокојството и вонвременоста на манастирот. Векови наназад секоја година на 28 август - празникот на Успението на Богородица - реки од луѓе го врват овој пат за да ја прослават манастирската слава. Тие на кратко ја нарушуваат тишината во која манастирот го продолжува своето многувековно постоење..

Историјата, ктиторите и дарителите

Кога првпат човекот го пронашол своето место во височините на Златоврв, науката до ден денешен не го нашла одговорот. Можеби тој го одбрал ова место најпрво како живеалиште на своите богови, а желбата да им биде поблиску го населила тука и него. Сведоци за првите жители на овој простор се остатоците од античките сидини кои го ограничувале платото на кое е формиран манастирот и големата некропола на која се констатирани погребувања во период од осум столетија, од IV век пред Христос до IV век по Христос. Од епиграфските споменици вградени во манастирската црква и собрани во дворот на манастирот го дознаваме името на населбата Колобаиса - култен центар на Аполон и Артемида.

Со триумфот на христијанството над останатите религии во Римското Царство, на местата на паганските храмови никнувале христијански цркви, па таков бил случајот и со Трескавец. Деловите од парапетни плочи, кои некогаш биле дел од олтарната преграда на базилика, вградени во фасадата на средновековната црква, упатуваат дека на ова место бил изградена ранохристијанска базилика. Со бурните историски прилики од крајот на VI век населбата веројатно била напуштена, а базиликата оставена сама на себе пропаднала под тежината на вековите. Иако градбата исчезнала, споменот за сакралноста на местото не престанал да живее. Мракот на минатото ги обвил податоците кога повторно заживеало местото со населувањето на монашкото братство и кога бил изграден нуклеусот на денешната црква, но секако дека животот во манастирот неразделно бил поврзан со условите во кои се наоѓала Охридската архиепископија, како и со развитокот на градот Прилеп. Од фрагментарните податоци,

Фрагмент од ранохристијанска камена пластика, западна фасада

Портрет на Андроник II и Михајло IX, западен влез во манастирот

што опстоиле низ турбулентните времиња, дознаваме дека на крајот на XIII век Трескавец веќе бил значаен духовен центар. Низ бурното XIII столетие, како што се менувале годините и децениите така се менувале и владетелите и државите кои управувале со Прилеп, но градот успеал да се издигне како еден од позначајните економски и културни центри во регионот на централна Македонија. Својот најголем просперитет го доживува со повлекувањето на новата византиско-српска граница, кога моќните сидини на прилепската тврдина станале првата одбрана на Византиското Царство, а градскиот панаѓур економска верига која ги поврзувала двете држави. Во периодот кога Прилеп бил од суштествено значење за царството, над главниот влез во Трескавечкиот манастир биле насликани портретите на византискиот император Андроник II и неговиот син и совладетел Михајло IX. Целата сцена била цеомерно пресликана во крајот на XIX век, но доследното почитување на византиските иконографски матрици и автентичните интитулации на владетелите, кои се гледаат на местата каде што отпаднал новиот слој, укажуваат дека сликарот кој работел на пресликувањето на фреската во целост ја копираше постарата сцена која настанала во периодот меѓу 1299 и 1316 година. Во лунетата над влезот се насликани двајцата владетели во најсвечена облека, како ги примаат царските круни од рацете на Богородица. Мајсторот кој го обновил живописот во XIX столетие ја немал вештината ниту образованоста на својот средновековен претходник, но сепак успеал да го задржи триумфалниот тон на постарото сликарство кое требало да го истакне божественото потекло на власта на византиските василевси. Почесното место за портретите на владетелите веројатно било стекнато со донаторството и поддршката која тие му ја дале на манастирот.

Со царска поткрепа, славата на манастирот ги надминала границите на царството и дијецезата на Охридската архиепископија. Во време кога византиските владетели биле овековечени како покровители на Трескавец, Милутин, кралот на соседната српска држава, богато го дарувал манастирот. Со донаторскиот гест на српскиот владетел започнала традиција на почит и поддршка на српските владетели и благородници кон овој значаен духовен центар на архиепископијата. Со силната офанзива која ја презел кралот Стефан Душан над македонските територии под власта на Византија во 1334 година, во рамките на неговата држава влегол и Прилеп. Набргу потоа во градот бил изграден кралски дворец, а како благодарност за Божјата поткрепа во битките српскиот владетел ја издал првата хрисовула со која на манастирот му подарил пространи земјишта и многу села, а бројни цркви и манастири станале метоси на Трескавец. Како што се нижеле воените успеси на кралот така манастирот бил даруван со сè поголеми имоти и со сè поповолни економски поволности кои биле запишани во уште две златнопечатни повелби. Во времето кога Стефан Душан сè уште ја носел кралската титула, неговиот портрет бил насликан на источниот ѕид од надворешната припрата, до западниот влез во храмот, што го датира живописот во овој дел од црквата во периодот од 1334 година, кога го освоил Прилеп, до 1343 година, кога Душан бил прогласен за цар. За жал, судбината која ја доживеала фреската на која биле претставени византиските владетели го пречекала и портретот на Душан, односно со приспособувањата и преградувањата во овој дел на црквата во XIX век портретот на Душан бил прекриен со малтер и врз него бил насликан ликот на Стефан Немања. Од некогашната триумфална композиција денес се гледа само натписот во кој тој е титулиран како крал и ангелската претстава која става круна од типот кимелавкион на главата на владетелот. Одговорите на прашањата дали кралот примал и други инсигнии како симбол на воените победи и на кралското достоинство или во рацете држел модел на црквата како ктитор на некоја од доградбите, и на крајот, дали Душан е ктитор на ова сликарство или се работи за почесен портрет на суверенот на српската држава, остануваат заробени под доградените ѕидови и слоевите од малтер и боја кои го прекриле западниот ѕид на егзонартексот.

Благородниците од царската свита го следеле примерот на својот владетел, па така, како ктитор на една од доградбите на трескавечкиот католикон се јавува Градислав, близок човек на царот кој ја носел титулата тепчија, управител на царските феуди и еден од најмоќните благородници во царството. Покрај земјиштата и останатите богати дарови кои тој ги подарил на манастирот, со негови средства била изградена капела, од која денес е зачуван само западниот ѕид на кој се насликани ктиторот и неговата жена.

Големата Душанова држава била со краток век. Без моќната личност на царот Душан, царството се распарчило на повеќе кнежевства кои само формално ја признавале власта на Душановиот наследник - Урош. Од новонастанатите држави најголема по територија и политички најмоќна била кралството на Волкашин, со престолнина во Прилеп. Малите и разединети држави не биле дораснати на опасноста која им претстоела, па лесно станале плен на турските освојувачи. Со смртта на кралот Марко 1395 година Прилеп станал дел од моќната империја на Османлиите. Откако со овие области завладеале османлиските султани, на Трескавечкиот манастир му биле потврдени старите ппвластици и бил ослободен од бројни даноци. Во последната четвртина на XV век, со посебен султанов указ, манастирот станал дел од

Ктиторски портрет на Висарион и Амвросиј

поседот на пелагонискиот митрополит Давид. Од втората половина на XVI век започнале да се чувствуваат внатрешните кризи во Осменлиската Империјата, а ситуацијата на населението драстично да се влошува. Во овие тешки времиња, кога Охридската архиепископија била исцрпена од тешките даноци, манастирот успеал да обезбеди извесна финансиска стабилност. Во манастирскиот поменик како покровители на манастирот се споменуваат повеќето христијански села од пошироката околината, богатите семејствата на Пепиките и Бојкиките - сопствениците на кратовските рудници, па дури и војводите и благородниците од Влашка и од Молдавија. Скрипториумот, кој започнал со својата активност уште во XIV век, во овој период уште повеќе ја интензивирал својата работа, и на тој начин манастирот ги обезбедувал околните цркви со богослужбена литература и постојано ја збогатувал манастирската библиотека со нови книги. Последните книги кои биле испишани од рацете на трескавечките монаси датираат од првата половина на XVIII столетие, по што

богатиот духовен живот на манастирот постепено почнал да замира. Се чини дека укинувањето на Охридската архиепископија во 1767 година извршило клучно влијание за слабеенето на манастирот како монашки, духовен и културен центар. Монашкото братство станувало сè помалобројно и финансиски послабо, но не дозволило да прекине повеќевоковната градителска и ликовна дејност во манастирот. Во третата деценија на XIX век игуменот Висарион и монахот Амвросиј го изградиле покриениот трем на католиконтот, а нивните ликови биле насликани во една од засводените ниши на јужниот надворешен ѕид на егзонартексот. Двајцата старци, облечени во едноставно монашко расо, со едната рака го придржуваат моделот на црквата со доградениот трем, а во другата рака носат патерици и молитвени бројаници. Единствено, аналавот со маслинеста боја го определува повисокиот чин на игуменот Висарион. Две децении подоцна, во 1854 година, од раката на Дичо Зограф ќе биде овековечен и ликот на јеромонахот Самуил, кој е и еден од последните монаси што живееле и се подвизувале во манастирот Трескавец. Од втората половина на XIX столетие грижата за манастирот ја презеле свештени лица од околните села. Во отсуство на Охридската архиепископија, на историската сцена се отворил простор за политичките борби на Српската патријаршија и на Бугарската егзархија за превласт над манастирот, во кои штетата ја трпеле манастирот и верниците. Но

и покрај заложбите да се присвои и да се оттуѓи манастирот, тој до ден денешен останал да биде важен и неизоставен дел од духовниот живот на прилепчани, кои во ниту еден миг од постоењето на древниот манастир не го заборавиле, ниту, пак, се откажале од него.

Манастирскиот комплекс

Кога кралот Душан првпат го посетил Трескавец, манастирот врз него не оставил впечаток со ниту со бројноста ниту со монументалноста на градбите кои го сочинувале, туку со правоверниот монашки живот, строгиот типик и пустиножителите кои како место за својот подвиг ги одбрале околните карпи. Со растењето на финансиската моќ, духовниот авторитет и бројноста на трескавечкото братство, се надоградувале старите и никнувале нови згради во манастирскиот комплекс. Во времињата кога бил на врвот од својата духовна слава и феудална моќ, манастирот бил утврден со систем од кули и моќни бедеми кои совршено ја користеле стратегиската позиција на местото и непристапноста на теренот за да го бранат од разјарените непријателски орди. Со многубројните природни катастрофи и војските кои минале низ овие простори исчезнале и кулите и ѕидините, а манастирот го добил денешниот изглед со затвореното двориште кое од три страни е ограничено од манастирските конаци, а од јужната со маѓерницата и трпезаријата. Централниот дел на манастирскиот круг го зазема католикониот посветен на Успението на Пресвета Богородица, кој бил и сè уште е главната оска околу

Црквата Успение на Богородица, поглед кон северозапад

Трpezарија, камени трпези

трpezаријата е создаден во XVII, а во XIX век врз постарото сликарство повторно биле пресликани истите сцени. На живописот кој настанал во XVII столетие му припаѓа и претставата на Богородица со Христос, која се наоѓа во лунетата над западниот влез во трpezаријата.

Конаците на манастирот, за жал, беа опожарени во 2013 година. Во минатото, исто така се случувало да бидат изгорени, во 1867 година и во 1991 година.

која се врти животот во манастирот. Во гранитните карпи во непосредна близина се наоѓа пештерна црквичка која во минатото била испосница, во која се искушувале монасите од манастирот кои копнеее по духовно просветлување. Тие коишто биле дел од трескавечкото општожитие живееле по правилата на манастирскиот типик и поуките и задачите кои им ги определувал игуменот на манастирот. Единството на монашкото братство во верата се градело на литургиите и бдеенјата кои се одржувале во манастирската црква, но и на заедничките оброци во трpezаријата. Обрците се одвивале со молитвена скромност, во атмосфера на религиски обред на камените трпези кои се единствени од овој тип во Македонија. Од сликаната програма на трpezаријата денес е зачуван живописот во апсидата во која била претставена Богородица со Христос придружена од ангелските сили и Причестувањето на апостолиите во пониската зона. Првобитниот живопис во

Богородица со Христос, лунета над западниот влез во трpezаријата

Градбата на католикониот

Католикониот на Трескавец, посветен на Успението на Пресвета Богородица, со својата сложена концепција е единствен пример на градба од овој тип во средновековната архитектура во Македонија. Уникатната архитектонска структура на храмот не настанала во една градителска фаза, туку е плод на бројните доградби, рушења и реконструкции, кои сведочат за богатата и бурна историја на манастирот. Во архитектонското вообличување на трескавечката црква се сретнале различни тенденции кои претставуваат одлични репрезенти за главните текови на византиската архитектура во различни временски периоди, а сведочат и за влијанијата кои ги извршиле големите центри на империјата врз градителите на одредените делови од градбата. Јадрото на денешната црква се состои од тесниот наос надвишен со купола, на кој од западната страна му е интегриран нартексот покриен со слепа калота. Од нартексот преку два широки отвори, расчленети со по еден столб на средината, се влегува во јужниот кораб и во северната капела. Јужниот кораб се протега по целата должина на храмот, а карпестиот терен условил од северната страна да биде подигната капела со помали димензии, покриена со полуцилиндричен свод и тристрана апсида од источната страна. На западната страна на црквата доминира монументалниот двокуполен егзонартекс, под чии куполи се формирани компартименти. Во XIX век од западната и од јужната страна од масивни гранитни блокови бил изграден покриен трем, кој ни оневозможува да ги видиме богато декорираните фасади расчленети со лачно завршени плитки ниши поставени во две зони. Во плитките ниши од долната зона се сместени фреско-икони кои биле насликани во втората половина на XIV век, а над нив се протега низа од плитки лезени, чија внатрешност е исполнета со керамопластична декорација со различни мотиви - ромбови, крстови, хоризонтално и вертикално поставени тули и нивни комбинации, со кои била оживеана монотоната сидарија од грубо обработени камени блокови и тули.

Трескавечката црква во својот под и на премалтерисаните сидови сè уште крие дел од одговорите на мистериите за нејзиниот настанок, за ктиториите кои ја изградиле и оние кои ја доградувале, за функцијата на доградбите и нивното датирање. Некои од овие прашања ќе бидат одговорени во иднина, а решението на некои е засекогаш изгубено, но од тоа што досега е познато и врз основа на бројни претпоставки, може да се реконструира дел од животниот пат на градбата. Во првата фаза од своето постоење трескавечкиот католикони бил конципиран како мала еднокорабна црква надвишена со купола која се потпирала на четири масивни столбци прилепени до сидните маси. Оваа градба која била подигната кон крајот на XII и почетокот на XIII век е најраниот претставник на типот цркви со основа на збиен впишан крст во сакралната архитектура на територијата на Македонија. Околу средината на XIII столетие на храмот му бил додаден нартекс од западната страна, кој со рушењето на сидот што го разделувал од наосот, станал единствен простор со јадрото на црквата. Со доаѓањето на династијата на Палеолозите и повторното издигнување на Византиската Империја, во последната четвртина на векот започнал силен бран градежни активности ширум царството. Веројатно, во овој период, кога на голем број постари цркви, во престолнината и во провинциите, им биле доградувани нови компартименти, тогаш и католикониот на Трескавец ја добил надворешна припрата, која се состоела од два крака кои го обиколувале јадрото на црквата од западната и од јужната страна. Во оваа фаза надворешната припрата била изведена како

Црквата Успение на Богородица, куполите на егзонартексот

отворен трем, што ја доближува до портик-фасадите кои ја одбележуваат доцновизантиската архитектура. Почетоците на употребата на портик-фасадите во византиската архитектура можат да се следат уште од периодот на XI и XII век, но најголемата експанзија на користење се јавува во доградбите на цариградските и солунските цркви во времето на Палеолозите, а со градежните активности на Света Софија во 1313/14 година и охридската катедрала од западната страна добила егзонартекс решен како портик фасада. Несиметричното решение на основата кај трескавечкиот пример упатува на следење на цариградски пример, но можеби ваквата концепција била избрана поради ограничувањата кои ги наметнувал карпестиот терен. Со наредните градежни активности од северната страна бил дограден уште еден куполен компратимент на егзонартексот и капела, чија должина е значително помала од онаа на јужниот кораб, но сепак симетријата на градбата била постигната, а најверојатно биле затворени и лачните отвори на отворениот трем. Двокуполните нартекси се иновација на доцновизантиската архитектура и речиси секогаш се со погребна функција. Погребувањата кои се откриени во поткуполните простори на трескавечкиот егзонартекс и есхатолошката тематика на живописот, потврдуваат дека овој дел од црквата имал фунерарна функција. Северната капела се користела како крстилница и во неа се влегувало преку егзонартексот, додека сегашната комуникација кон внатрешниот простор на црквата била остварена значително подоцна. Градежните активности биле завршени пред целиот овој простор да биде живописан, во периодот помеѓу 1334-1443 година.

Уште една доградба која се случила во периодот околу средината на XIV столетие е изградбата на капелата која била сместена до источниот дел на јужниот кораб. Од оваа градба денес е зачуван западниот ѕид на кој е насликан ктиторот на градбата со моделот на капелата. Малата компактна капела била изградена со средствата на тепчијата Градислав, кој е спомнат како дарител на манастирот во Душановите хрисовули.

Но, за жал, со доаѓањето на исламските освојувачи била запрена силната градителска активност која започнала во Трескавец во миговите на полна материјална и духовна сила на манастирот. Во времето на владеење на Турците на овие простори, градежните активности, главно, се сведуваат на санирање на настанатите штети и на одредени приспособувања. На двапати се случуваат големи оштетувања на манастирската црква, во XV век, кога се срушиле горните партии на наосот и дел од северниот ѕид, и во XVI век, кога настрадал олтарот и останатите источни делови од градбата. Во XIX столетие се случиле најголемите измени на внатрешниот простор во трескавечката црква. Во првата половина на векот бил изграден затворениот трем.

Подоцна, со пробивањето на ѕидовите на нартексот кон северната капела и јужниот кораб, кои веројатно се случиле со активностите за обновување на конаците во 1867 година, а со кои сакала да се постигне извесна трикорабност на градбата, која била главен тренд во црковната архитектура од овој период. Исто така, бил преграден и егзонартексот и јужниот кораб, со што се формирале куполните компартименти, додека претходно тој функционираше како единствен простор.

Резбаните двери

За да се влезе во внатрешноста на наосот на трескавечката црква најпрво треба да се отвори двокрилната врата која го одделува егзонартексот од внатрешната

Резбани двери

припрата на црквата. На овие врати мајсторот резбар со своето длето совршено ги исплетил нежно свиените линии и живата хармонија на флоралните мотиви со острите рабови и строгиот ред на геометриските форми, и на тој начин остварил симболички сооднос на природната со човековата геометрија. Меѓу динамичните линии, кои како матица го подземаат

Деталъ од резбаните двери

погледот, се сместени фигури на ангели, светители, луѓе и животни - вистински и фантастични. Водеки сметка за таинственото значење на бројките, тој во седум реда поставил по три претстави, освен на средниот ред каде што стојат две полиња, и на тој начин е остварена бројката од дваесет полиња на секое крило, односно четириесет на целата врата, број што содржи богата библиска симболика. Средниот ред ја дели вратата на две поливини, а во него е претставен по еден свирач и едно змијовидно суштество на секое крило, третиот мотив

го претставува човечката глава излиена од бронза. Горниот дел од вратата е декориран со полињата завршени со прекршен лак во кои се претставени Богородица и Јован Крстител, архангелите Гаврил и Михаил, апостоли, архијереи и ѓакони. Во долните три реда на секое крило од вратата има по три квадратни рамки, во секоја стои по едно животно. Во долните полиња на трескавечките двери можеме да видиме фантастични и реални животни. Од фантастичните тука се претставени ламји, грифони, кентаури и други химерични суштества, кои биле плод

Кентаур, деталъ од резбаните двери

на средновековната фантазија. Дел од реалните животни за кои се одлучил да ги претстави мајсторот му биле познати, па претставил елен, срна, зајак, крава и камила. За останатите, егзотични животни, кои се одлучил да ги претстави веројатно имал слушнато, прочитано или можеби ги видел во некој од ракописите или резбите кои стигнале до него, па така тој верно претставил слон, носорог и мајмун.

Трескавечките двери се широко датирани во XVI век и се поврзуваат со работилницата која ги поставила основните насоки по кои ќе се движи македонската уметничка резба во вековите од турското владеење. Најзначајните дела на оваа работилница се резбаните двери од Слеченскиот и Трескавечкиот манастир, како и црковниот мобилијар од манастирот Зрзе, поради што оваа работилница е позната како Слечанско-прилепска резбарска школа. Делата работени во духот на оваа школа се среќаваат во периодот од XV до XVII век, а со работата на оваа работилница се поставиле темелите за генијалните дела на мијачките копаничари од XIX век.

Сликарството од XIV век - егзонартексот, фасадите и капелата на Градислав

Во тесниот и мрачен простор на надворешната припра на католиконот на Трескавечкиот манастир, посетителот го дочекуваат строгите и достоинствени ликови на светителите од

Сликарството во југозападниот дел на егзонартексот

Четириесетте севастиски маченици, менолог

Смртта на св. Марко и св. Василиј Амасиски, менолог

најниската зона на фрескоживопиот. Во погорните делови на сидовите е насликана галерија од светители кои се прикажани како со истата смиреност на ликовите го очекуваат ударот од мечот на целатот, како достоинствено ги поднесуваат болките кои им ги задаваат мачителите и расфрлените тела на оние кои биле погубени. Со измените на просторот, доградбите на сидови и напластувањето на слоеви од малтер и боја, денес не можеме да го доживееме ова сликарство во неговиот полн сјај, но, сепак, од остатоците кои се видливи, може да се реконструира сликаниот ансамбл кој настанал во периодот меѓу 1334 и 1343 година. Некогаш на целата површина на сидовите и на сводовите на јужниот брод и двокуполниот егзонартекс се нижеле светителски фигури и сцени од кои секоја посебно означува еден ден од годината, а заедно го сочинуваат менологот, календарот на црковната година. Циклусот, веројатно, започнувал во јужниот брод на надворешната припрата со месецот септември, а завршувал во поткуполниот простор на северозападниот дел од егзонартексот. Во основата на трескавечката претстава на овој циклус суштествено се преплетени две идеи, визуелно да се претстави течењето на деновите во годината и да се комеморира мачеништвото на светителите, кои со својата жртва станале столб на христијанството и си го обезбедиле своето место во рајот. Маченичкиот подвиг се слави и со јамбските дистихи на Христофор Милетински, испишани на грчки јазик, кои ги следат сцените во трескавечкиот менолог. Елегичните стихови, извадени од метричкиот календар напишан од милетинскиот патрициј, ја опеваат славната смрт и небесната награда на светителите.

Во северозападната купола, над сцените кои го означуваат месецот август, првпат во средновековната уметност е насликана сцената која поради својата сложена теолошка основа во науката е различно толкувана и именувана, но најчесто се нарекува Небесен двор. Идејата за претставувањето на оваа тема ќе биде прифатена и експлоатирана во многу храмови во следните векови, па дури и во насот на истава црква во XV столетие повторно ќе бидат насликани светите војни како властелини во првата зона. Сепак, претставата на Небесниот двор од трескавечкиот егзонартекс со својата местоположба, просторна концепција и комплицирана есхатолошка содржина останала уникатен пример во ортодоксната

Небесен двор, северозападна купола

Богородица покрај Пригорвениот престол, Небесен двор, детаљ

уметност. Илустрацијата на Небесниот двор се состои од Христовата биста во темето на куполата, која го претставува центарот на целата сцена. Христос сигниран како Βασιλεύς τῶν Βασιλευόντων – Цар над царевите, на главата носи свечена круна - камелавкион, облечен е во дивидисион и лорос, опточен со златна срма и скапоцени камења. Околу Христовиот лик во две поворки се редат небеските сили сочинети од архангели и ангели, херувими и серафими, власти, тронове господства и моќи. Приоѓајќи кон Приготвениот престол, поворките ги предводат старозаветниот цар Давид, чија претстава е сосема девестирана, и Богородица, облечена во полн царски орант, со висока отворена круна на главата, наметната со пурпурен плашт декориран со крстови извезени со злато и со бисери. Во тамбурот на куполата се насликани фигурите на осум свети војници, претставени како дворјани со раскошни облеку, високи капи на главите и скапоцени жезли во рацете.

Како текстуална предлошка за ликовното вообличување на оваа тема послужиле делови од 44(45) Давидов псалм, чии мотиви се среќаваат и во Откровението на апостолот Јован, кои говорат за Второто Христово доаѓање и за Небескиот Ерусалим (Откровение 19.7,8,14,16). Претставата на Небесниот двор е во идејна врска со Менологот, што му дава сложена есхатолошка димензија која се однесува на крајот на светот и на вечниот живот, што било условено од гробната функција на овој дел од црквата. Ликовниот израз на сликарите кои го создале живописот во надворешната припра на католиконот на Трескавец со минуциозниот цртеж, класичното пропорционирање на фигурите и промисленото структурирање на сцените се верни следбеници на најдобрите сликарски традиции кои биле востановени во почетокот на столетието. Топлите пастелни тонови, со кои најчесто е претставена облеката на светителите, се во контраст со сината и зелената боја од позадината. Пластичноста на светителските

ликови е постигната со широки маслинести сенки и со светлите акценти нанесени со кратки птези со бела боја. Според ликовните квалитети и длабоката теолошка димензија, сликаниот ансамбл од надворешната припра на трескавечкиот католикон е поврзан со големите културни центри на Византиското Царство, кои биле главно жариште на уметноста за Балканот во XIV век.

Во наредните децении од столетието, кога манастирот бил во зенитот од својата моќ, продолжила градежната и сликарската активност во манастирската црква. Во педесеттите години била изградена и живописана капелата на тепчијата Градилав, од која денес постои само западниот ѕид на кој е претставен ктиторскиот портрет. Тепчијата, кој бил една од најзначајни политички фигури на своето време, претставен е како го принесува моделот на неговата задужбина на Христовата претстава од лунетата над вратата, додека од сегмент небо го благословува божјата рака. Облечен е во темноцрвена туника проткаена со сребрен конец со кој е изведен декоративниот мотив од лист врамен во мрежа од ромбови, на половината носи долг ремен, декориран со златни апликации. На широкото лице со костенлива брада, врамено со долгата коса која му паѓа на рамениците, силниот врат и крупното тело на Градилав, се гледаат остатоците од борбената упорност и физичката сила на душановата воена аристократија, која во годините по големите освојувања од средината на векот ги презела

Ктиторскиот портрет на тепчијата Градилав

бирокарските обврски и се опуштила во летаргичната комоција на цивилизниот живот. До Градислав е насликана и неговата жена во молитвен став, но девастацијата на дел од малтерот го уништила нејзиниот лик, на кој подоцна е направен невешт обид да се ретушира. Ктиторката е облечена во раскошна зелена облека над која носи пурпурен плашт обрабен со лента од златен вез, а на главата има отворена круна украсена со бисери. Според ликовните карактеристики на сочуваниот живопис, мајсторот кој го создал работел во манирот кој е карактеристичен за втората половина на XIV век на територијата на Српското Царство. Индивидуализацијата и психологизирањето на ликот на ктиторот, цврстите и пластично моделирани форми и впечатливиот колорит го одделуваат од фреските во засводените ниши на западната и на јужната фасада, кои биле насликани за кратко време по осликувањето на капелата на Градислав. Фреско-иконите од западната и јужната фасада настанале во седмата деценија на столетието и по своите ликовни квалитети се поврзуваат со сликарството на црквата

Христос на престол, јужна фасада

Св. Богородица Заумска, кое било завршено во 1361 година. Витките фигури, светлата палета, топлиот колорит и префинетиот цртеж на ова сликарство му даваат лирска нота, која го обележила крајот на еден период од постоењето на манастирот.

Обнови - сликарството во наосот, олтарот и внатрешната припрата

Со турските освојувања и пропаѓањето на христијанските држави на Балканот завршил периодот на материјално богатење и феудална доминација на манастирот. Поминале времињата кога Трескавец го посетувале и го дарувале цареви и кралеви. Историските прилики се промениле, црквата повеќе ја немала безрезервната поддршка од државата, а од црковните организации на Балканот единствена која продолжила да егзистира во првите векови од османлиското владеење била Охридската архиепископија. Сепак, и во времињата кога ги немало богатите дарители и моќните ктитори Трескавец, останал финансиски стабилен и

Молитва во Маслиновата гора, сликарство во наосот

сè уште се препознава прецизниот цртеж, солидната композиција и топлата палета, кои ја вбројуваат меѓу делата кои се поврзуваат со работилница на зрзевскиот јеромонах Макариј.

Во третата четвртина на XV век, природна катастрофа ја погодила манастирската црква што резултирало со разрушување на горните партии и дел од ѕидовите на наосот и нартексот. Фреските, кои настанале во деветтата деценија на столетието, го покриле старото сликарство и повторно изградените ѕидови. Овој живопис, кој се вбројува во ремек делата на столетието, на црквата и дал нов сјај, а натписите кои биле испишани на лаците на куполата требало да ја обезбедат Божјата заштита над градбата и да ја зачуваат од повторно рушење. Програмското решение на новиот живопис е во рамките на востановените стандарди за фрескодекорацијата на куполните цркви. Од темето на куполата над наосот бдее ликот на Христос Пантократор врамен со стиховите од 102 псалм, повик на проколнатите и несреќните за божјата милост. Околу Пантократорот се движи поворка од ангелски сили кои се дел од Небесната литургија, а во тамбурот на куполата се распоредени фигурите на старозаветните пророци. На пандантифите се претставени четворицата евангелисти кои, водени од божјото вдахновение, ги испишуваат евангелските текстови. Во највисоките зони на поткуполниот простор се нижат сцените на Празничниот циклус, кои се проследени со цитатите од пророштвата кои ги

духовно авторитативен. Тој продолжил да биде во главните текови на духовната и материјалната култура која се создавала во јадрото на Охридската архиепископија, а се ширела на запад до јужна Италија и до Русија на север. Новите слоеви на живопис во манастирската црква биле нанесени со цел да ги покријат оштетувањата на старото сликарство и празните ѕидови кои биле срушени од силите на природата или од гневот на луѓето.

Првото сликарско дело кое настанало по периодот на стабилизација на турската управа на овие простори е фрескоиконата на Богородица со Христос во лунетата над јужниот влез во егзонартексот. Во натписот, кој ја обиколува претставата на Богородица која го милува малиот Христос, пишува дека фреската настанала во 1430 година. Иако фреската е девестирана, сепак

Распятие, сликарство во насот

Предавството на Јуда, детаљ, сликарство во насот

Св. Теодор Стратилат, сликарство во наосот

предвестиле, напишани на развиените свитоци во рацете на пророците. Наративниот циклус на Големите празници е составен од илустрациите на најзначајните евангелски случувања, надополнети од бројни епизоди кои говорат за високата богословска наобразба на нарачателите на ова сликарство. Догматската симболика која е содржана во секоја од празничните сцени, дополнета со апокрифни предлошки, во трескавечкиот циклус е илустрирана со многубројни епизоди, несекојдневни, некои и уникатни, по својот избор. Набиеноста со ваквата симболика најдобро ја гледаме во претставата на Распетието дополнета со воскреснатиот Адам кој воскреснува измиен од смртниот грев со Христовата крв, а текстот кој ја следи епизодата ја појаснува улогата на Христовата жртва во избавувањето на човештвото. Впечатливиот циклус на Христовите страдања од горната и од долната страна е врамен со два фриза од медалјони кои физички го одделуваат од Празничниот циклус и од галеријата на стоечки светители насликани во првата зона. Драматичните случувања од Страсниот циклус, насликани во католиконот на Трескавец се исполнети со длабок човечки патос и силни емоции. Христос опколен од демонски грдите слуги на првосвештениците го оттргнува погледот од Јуда во претставата на Предавството, упатува беспомошен поглед кон гледачот кога го приведуваат пред судиите и исплашен се колеба кога го качуваат на крстот за да го распнат. Во најниската зона од сидовите на наосот се насликани елегантните фигури на светите војни, облечени во скапоцени благороднички облеку, придружени од родоначалниците на монаштвото и светите врачи Кузман и Дамјан. На јужниот сид до олтарната преграда е насликана Богородица со малиот Христос во рацете, а до неа е претставен св. Никола. Како нивни пандан на северниот сид стои претставата на Деизисот во кој Христос на главата носи царска круна и пурпурен сакос, но омофорот кој му е префрлен преку рамената е дел од облеката на архијереите, со што

Неидентификуван светител, сликарство во наосот

Св. Никола, сликарство во олтарот

Христос е прикажан како световен владетел и како духовен поглавар. На раскошниот трон на кој седи Христос, од едната страна му приоѓа Богородица во царска облека, со отворен свиток во рацете, а од другата Јован Крстител. Фрескоживописот со кој во деведесеттите години од XV столетие биле покриени ѕидовите на Богородичната црква на манастирот Трескавец, се одликува со исклучителна теолошка основа, во чие вообличување покрај библиските се користеле литургиски и апокрифни текстови. Византиското наследство во оваа уметност го гледаме во композициското структурирање и користењето на старите иконографски матрици, но третманот на светителските ликови и облеката, гестикулациите, емотивноста и внесувањето на невообичаени епизоди и елементи во рамките на востановените стандарди упатуваат на западно-европските влијанија врз мајсторите. Главните протагонисти од евангелските случувања вешто се одделени од останатите учесници, а со вклучувањето на епизоди се добива повеќе значност на сцената. Теолошките идеи, кои вешто се вткаени во

програмата на живописот, по својата содржина се поврзани со најзначајните догми на првославитето, додека светителските ликови реалистично третирали, полни со животна енергија и емоции се во расчекор со првославната догма и естетика. Ова не се сликите на идеализирани светци, кои не се дел од овој свет туку припаѓаат на друга реалност. Ова се луѓе од крв и месо, полни со животни сили, нивната убавина е симбол на нивната добрина и обратно, оние што се Христови непријатели се со изобличени лица на сурови варвари и со скоро животниски црти на лицата. Овој живопис се поврзува со сликарството на една поголема група споменици кои настанале во последната четвртина на XV век на територијата под јуридикција на Охридската архиепископија - Тесалија, Македонија, Србија и Бугарија, а се смета дека е дело на работилница со центар во Костур. Во ликовниот израз на овие мајстори се препознаваат влијанија од западноевропската уметност, особено од доцноготското сликарство и уметноста на италијанските мајстори од кругот на Ѓото.

Св. Василиј и св. Григориј, централна апсида, сликарство во олтарот

Ангелски сили, сликарство во олтарот

Симнување на Светиот Дух, сликарство во олтарот

Сликарството во олтарот на црквата настанало во 1570 година, како дел од уште една обнова со која биле реконструирани источните делови од црквата, а било финансирано со сретства на Стојан Хранчев и неговата жена. Просторната организација на живописот е во рамките на одамна востановените стандарди за декорацијата на најсветиот дел од храмот. Во конхата на апсидата е насликана Богородица со Христос, под неа во две редици апостолите пристапуваат кон удвоената Христова претстава која ги причестува со леб и со вино, додека во најниската зона се одвива Литургиската служба на архијереите над Агнецот. Во нишите на ѓакониконот и проскомидијата се насликани светите ѓакони - првомаченикот Стефан и протопсалтирот Роман. Во горните зони на ѕидовите на олтарот се прикажани две сцени од Христовите поствоскресни јавувања – Христос и се јавува на Марија Магдалена, Неверството на Тома и уште една сцена која е дел од циклусот на Христовите чуда и поуки – Христос подучува во синагогата.

Иако ова сликарство е стотина години помладо од сликарството во наосот, сепак по својата концепција и ликовниот израз е покonzервативно, поверно на византискиот израз. Цртежот е разигран речиси калиграфски, со силно нагласена костенлива линија, пластичноста на ликовите е постигната со широки костенливи сенки, а волуменот на фигурите се прикажува со геометриските линии на драпериите. Мајсторите кои работеле во олтарот се нераскинливо поврзани со локалните традиции, а нивните примери се во византиската уметност.

О тебе радуется, внутренняя приправа

Западната порта од манастирот Трескавец

Последниот голем сликарски потфат на ѕидовите на трескавечката црква се случил во две етапи во средината на XIX век. Во натписот на претставата на Успението на Богородица, на западниот ѕид на внатрешната припрага, пишува дека живописот од овој дел на нартексот бил создаден во 1847 година од мајсторот Атанас и неговиот син Вангел. За жал, поради потемнетата гама и девастацијата на дел од малтерната површина, ликовните квалитети на ова сликарство се тешко воочливи. Илустрацијата на богородичната химна „О тебе радуетсја“, сместена во слепата калота која го надвишува овој дел од црквата, била насликана во 1849 година од зографите Михајло и Зиси од Крушево. Околу претставата на Светото Тројство во темето на куполата, течат Дамаскиновите стихови со кои се слави Богородица, а под секој од стиховите е поместено неговото ликовно вообличување. Целата композиција одекнува во пофалниот ритам на книжевното дело, а со ритмичкиот распоред на ангелските и светителските хорони, живиот колорит, раскошните облекувања и класичните физиономии на учесниците, мајсторите успеале ликовно да ја претстават свечената атмосфера на лирските стихови. Со сликарството на крушевските зографи било создадено последното ремек - дело на ѕидовите на трескавечкиот католикон, сликарските активности кои следувале по ова монументално дело се сведуваат на ретуширања и обнови на постарите фрески, кои со послаб ликовен јазик ги повторувале содржините на постарото сликарство.

Селектирана библиографија:

Радојчић, Светозар. „Једна сликарска школа из друге половине XV века,“ Зборник за ликовне уметности Матица српска 1 (1965): 69-111.

Бабиќ, Бошко. „Манастирот Трескавец со црквата Св. Успение на Богородичино,“ во Споменици за средновековната и поновата историја на Македонија, vol. 4, edited by В. Мошин (Скопје: Институт за истражување на старословенската култура – Прилеп, 1981), 37-54.

Глигоријевић-Максимовић, Мирјана. „Сликаство XIV века у манастиру Трескавцу,“ Зборник радова Византолошког института 42 (2005): 77-171.

Цветковски, Сашо. „Портрети византијских и српских владара у манастиру Трескавцу,“ Зограф 31 (2007): 153-169.

Смолчић-Макуљевић, Светлана. „Манастир Трескавац у 15. веку и програм зидног сликарства наоса цркве Богородичиног Успења,“ Зборник за ликовне уметности Матица српска 37 (2009): 43-79.

Касапова, Елизабета. *Архитектурата на црквата Успение на Богородица Трескавец*, Скопје: МАНУ, 2009

Издавач

Министерство за култура на Република Македонија
Управа за заштита на културното наследство

За издавачот

д-р Елеонора Петрова - Митевска

Уредник

Дончо Наумовски

Автор

м-р Александар Василески

Лектура

Александар Јорданоски

Фотографии

м-р Александар Василески
м-р Бојан Симовски

Графички дизајн

ДАТАПОНС, СКОПЈЕ

Печати

ДАТАПОНС, СКОПЈЕ

Тираж

500

© Copyright

Министерство за култура на Република Македонија
Управа за заштита на културното наследство

CIP - Каталогизација во публикација
Национална и универзитетска библиотека "Св. Климент Охридски", Скопје

726.54.033.2(497.785)
930.85(497.7)

ВАСИЛЕСКИ, Александар

Манастирот Трескавец / Александар Василески ; [фотографии
Александар Василески, Бојан Симовски]. - Скопје : Управа за заштита на
културното наследство, 2017. - 32 стр. : илустр. ; 25 см. - (Најзначајните
вредности од областа на културното и природното наследство на
Република Македонија)

Вовед : Македонското културно и природно наследство / Елеонора
Петрова Митевска: стр. 4. - Библиографија: стр. 31

ISBN 978-608-4549-50-5

а) Манастир Трескавец - Прилеп б) Културно наследство - Македонија
COBISS.MK-ID 105479690